

A comparative study of the reflection of Shii's contents in the egyptian Fatimid and Buyid artworks

Elaheh Sadat Mirbabaecian Roudsari*, **Hossein Shojaei Ghadikalaie****

Abstract

The surviving works of the Fatimids and Buyids show that the Fatimids had some negligence about using Shiite themes in their art works, while Buyids used many of these themes and a variety of them in their works. Present study has been performed in historical and descriptive-analytical method and aimed at recognizing the reasons for the difference in the type of reflection of Shiite themes in the art of the Fatimids of Egypt and Buyids, and answers the question that what is the difference between the use of Shiite themes in the works of art of the Fatimids and the Buyids? The results show that different attitudes of Fatimids and Buyids towards art have led to differences in their use of Shiite themes; the Fatimids viewed works of art as a commodity for trade and gaining income, while Buyids had a propagandistic view toward it and saw works of art as a means of propagating ideas as well as gaining religious legitimacy.

Keywords: Islamic art, Shiite art, Shiite themes, Fatimids of Egypt, Buyids

* Graphic group, girls technical and vocational Qodsyieh college, Sari, Iran (Corresponding Author),
E.mirbabaecian@yahoo.com

** PhD student of Analysis and Comparative History of Islamic Art, Faculty of Art, Shahed University, Tehran,
Iran, H.shj2008@gmail.com

Date received: 06/04/2023, Date of acceptance: 14/08/2023

مطالعه تطبیقی بازتاب مضامین شیعی در آثار هنری فاطمیان مصر و آل بویه

الهه سادات میربابائیان رودسری*

حسین شجاعی قادی کلائی**

چکیده

آثار برجای مانده از فاطمیان و آل بویه نشان می‌دهد که فاطمیان نسبت به استفاده از مضامین شیعی در آثار هنری خود سستی نموده‌اند، در حالی که آل بویه در آثار خود به وفور از آن استفاده کرده و از مضامین متنوع‌ترین نیز در آثار خود بهره برده‌اند. پژوهش حاضر به روش تاریخی و توصیفی-تحلیلی و با هدف شناخت دلایل تفاوت در نوع بازتاب مضامین شیعی در هنر فاطمیان مصر و آل بویه انجام شده است و به این پرسش پاسخ می‌دهد که وجود تفاوت در نوع بکارگیری مضامین شیعی در آثار هنری فاطمیان و آل بویه ناشی از چیست؟ نتایج نشان می‌دهد که نگرش متفاوت فاطمیان و آل بویه نسبت به هنر، بروز تفاوت در نوع استفاده آنان از مضامین شیعی را منجر شده است؛ فاطمیان به آثار هنری به دید کالایی برای تجارت و کسب درآمد نگاه می‌کردند، در حالی که آل بویه نسبت به هنر نگرشی تبلیغی داشتند و آثار هنری را به مثابه ابزاری در جهت تبلیغ عقاید و نیز کسب مشروعیت مذهبی می‌انگاشتند.

کلیدواژه‌ها: هنر اسلامی، هنر شیعی، مضامین شیعی، فاطمیان مصر، آل بویه

* گروه گرافیک، مدرس دانشکده فنی و حرفه ای دخترانه قدسیه، ساری، ایران (نویسنده مسئول)،

E.mirbabaiyan@yahoo.com

** دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران، H.shj2008@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۲۳

۱. مقدمه

پس از ظهور اسلام، حدود سه قرن طول کشید تا مبارزات شیعیان منتج به تشکیل اولین حکومت‌های شیعی شود. اما این حکومت‌ها جغرافیای وسیعی را پوشش نمی‌دادند و به بیان دقیق‌تر، بیشتر آنان - نظیر علویان طبرستان - حکومت‌های محلی به شمار می‌آمدند. رفته‌رفته ایجاد روابط میان این حکومت‌های محلی و قدرت یافتن آنان و در عین حال ضعف خلافت عباسی بستر تشکیل اولین حکومت‌های مقتدر شیعی را فراهم آورد. فاطمیان و آل‌بویه اولین حکومت‌های مقتدر شیعی بودند^۱ که پا به عرصه ظهور نهادند و هر دو اهتمام به ترویج اندیشه‌ها و تفکرات شیعی داشته و دوران حکومت آنان نیز تا حدودی مقارن با یکدیگر بوده است.

با توجه به نو پا بودن حکومت‌های شیعی در این دوران، هنوز نمی‌توان سخن از هنر شیعی به میان آورد؛ هنر این دوره‌ها بیشتر امتداد همان هنر اسلامی است که همچنان تحت تأثیر شدید هنر ساسانی قرار داشت و همچنین عناصر شیعی نیز هنوز آنچنان تکوین نیافته بودند تا مورد استفاده قرار گیرند. در این میان اما، مضامین بکار رفته در آثار هنری این دو حکومت، استفاده از شعائر شیعی را نشان می‌دهد. اما نکته اینجاست که تفاوت‌های فاطمیان و آل‌بویه در زمینه‌های گوناگون، در نوع بکارگیری مضامین شیعی توسط آنان تأثیر داشته است. مضامین شیعی در دوره فاطمیان در همه انواع هنرهای رایج در آن دوره بکار نرفته‌اند و این در حالی است که در دوره آل‌بویه در تمامی انواع هنری حضور مضامین شیعی مشاهده می‌شود.

مقاله حاضر بر آن است تا دلایل وجود تفاوت در نوع بکارگیری مضامین شیعی در هنر دوران فاطمی و آل‌بویه را مورد بررسی قرار دهد. در این مسیر، از آن جهت که مصر مرکز حکومت فاطمیان بوده و بیش از مناطق دیگر تحت سلطه آنان نظیر سوریه، سیسیل و... باورهای فاطمیان را منعکس ساخته است، آنجا که به بررسی هنر فاطمیان پرداخته شده به طور مشخص، هنر فاطمیان مصر مورد بررسی قرار گرفته است. اهمیت تحقیق حاضر از آن روست که حکومت فاطمیان و نیز آل‌بویه اولین حکومت‌های مقتدر شیعی در طول تاریخ بوده‌اند و دستیابی به درک درستی از هنر رایج در آن دوران نمی‌تواند بی‌نیاز از بررسی عواملی باشد که بر هنر آنها تأثیر مستقیم داشته‌اند.

۲. پیشینه تحقیق

در مورد هنر دوران فاطمیان و نیز آل‌بویه به طور جداگانه مقالات متعددی نگاشته شده است که از این میان دو مقاله تا حدودی مرتبط با موضوع پژوهش حاضر هستند. اول می‌توان به مقاله‌ای که توسط مهناز شایسته‌فر و میترا آزاد با عنوان «کتیبه‌های ابنیه دوران آل‌بویه، با تأکید بر مضامین مذهبی» به انجام رسیده است اشاره کرد. نتیجه‌ای که از این مقاله حاصل شده نشان می‌دهد که مضامین کتیبه‌های دوران آل‌بویه شامل آیات قرآنی و صلوات بر چهارده معصوم بوده و برای اولین بار در این دوره نام امامان شیعه در کتیبه بناها استفاده شده است.

دوم، مقاله‌ای است که توسط مهناز شایسته‌فر و فتانه محمودی با عنوان «تحلیل مضمونی طرح و نقش در سفالینه‌ها، نسخ مصور و نقاشی‌های دیواری فاطمیان» نگاشته شده است. نتایجی که مقاله ذکر شده به آن دست یافته حاکی از آن است که اعتقادات مذهبی و شیعه‌گری فاطمیان بیشتر در مساجد، آرامگاه‌ها و منسوجات آن دوره نمود یافته است و به‌طور کلی بیش از آنکه اهتمام به استفاده از مضامین مذهبی در آثار خود داشته باشند از مضامینی نظیر زندگی درباری، نوازندگان، رقاصان، حاکمان، ملازمان، مضامین اجتماعی و... استفاده کرده‌اند. نویسندگان در این مقاله فاطمیان را واسطه‌ای میان هنر و تمدن‌های مختلفی نظیر هنر رومی و یونانی در غرب، هنر امویان دمشق و اسپانیا، عباسیان و نیز سلجوقیان در شرق دانسته‌اند، لذا مضامین مذهبی را در کنار مضامین غیر مذهبی بررسی نموده‌اند.

Mohamed N. El Barbary و همکاران نیز در مقاله‌ای با عنوان " Shiite Connotations on Islamic Artifacts from the Fatimid period (358-567 A.H/ 969-1171 A.D) Preserved in the Museum of Islamic Art in Cairo" به مضامین شیعی در آثار دوره فاطمی پرداخته‌اند. نویسندگان این مقاله بر این باور هستند که آثار فاطمیان در ظاهر مطابق سلیقه اهل سنت کار شده‌اند در حالی که مضمون شیعی در آثار آنان مستتر و پنهان است. همچنین، بیشتر نمونه‌های تصویری ارائه شده در این مقاله آثاری را در بر می‌گیرد که برای فاطمیان جنبه تجاری نداشته است. گذشته از مقالاتی که ذکر آن در پیش آمد، مقالات دیگری نیز با موضوعاتی مرتبط با فاطمیان و نیز آل‌بویه انجام شده است، لکن با در نظر گرفتن این که فاطمیان و آل‌بویه از نظر دوره تاریخی مقارن با یکدیگر بوده و به جهت گرایش‌های مذهبی نیز تا حد زیادی همسو بوده‌اند تا کنون هیچ پژوهشی در زمینه تطبیق هنر رایج در این دو دوره نگاشته نشده است.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر از جمله پژوهش‌های کیفی است و جامعه مورد مطالعه آن دسته از آثار هنری متعلق به حکومت فاطمیان مصر و آل‌بویه را شامل می‌شود که در آن‌ها از مضامینی نظیر آیات، احادیث، جملات و عباراتی که دارای محتوای شیعی هستند استفاده شده است. همچنین، آن دسته از آثاری که در آن‌ها از نمادهای شیعی نظیر نمادهای تصویری و یا نمادهای عددی استفاده شده است نیز جزو جامعه مورد مطالعه در این پژوهش به شمار می‌آیند. در اینجا لازم به ذکر است که چون آثار برجای مانده از حکومت آل‌بویه - بر خلاف فاطمیان - بسیار اندک است، لذا محدود کردن جامعه مورد مطالعه به حیطه خاصی از آثار هنری میسر نیست، البته همین آثار باقی مانده از دوران آل‌بویه به همراه گزارشات مورخین می‌تواند برای حصول به نتیجه مقاله کافی باشد؛ چرا که در همین آثار اندک باقی مانده نیز حضور مضامین شیعی پررنگ بوده و نشان از فضای حاکم بر عموم آثار آن دوره دارد. در چنین شرایطی، طبیعی است که در مقابل آثار آل‌بویه، آن دسته از آثار فاطمیان مورد توجه قرار گیرد که در حکومت آل‌بویه نظیری برای آن وجود دارد؛ به عنوان مثال به جهت آن‌که از دوره آل‌بویه آثار کتاب آرای قابل توجهی باقی نمانده است، لذا در پرداختن به نمونه‌ها، به نمونه‌های کتاب‌آرایی فاطمیان نیز پرداخته نخواهد شد.

روش تحقیق در این پژوهش، تاریخی - تطبیقی است و اطلاعات و داده‌های پژوهش به روش کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده است. بیشتر تصاویر مورد استفاده با مراجعه به وب سایت‌های موزه‌های مختلف جهان که آثار مورد مطالعه را در خود جای داده‌اند بدست آمده است و برخی تصاویر نظیر بناهای برجای مانده از دوره آل‌بویه در ایران با مراجعه حضوری و عکاسی از بنا حاصل شده‌اند.

۴. حکومت فاطمیان و آل‌بویه

طبق گزارش مقریزی در اَتعاظ الحنفا، عبدالله المهدی در سال ۲۹۷ هـ. ق حکومت فاطمی را در الرقاده (تونس کنونی) تشکیل داد و پس از آن به مدت ۶۵ سال به تحکیم قدرت و درگیری با مخالفان خود پرداخت. (مقریزی، [بی‌تا]: ۶۶-۶۵) آنان پس از مدتی توانستند ادریسیان فاس را هم خراج‌گذار خلافت خود نمایند و نیز سیسیل را تصرف و سرانجام در ۳۵۸ هـ. ق سرزمین تاریخی مصر را فتح کنند. (آئینه‌وند و جان‌احمدی، ۱۳۸۳: ۲) فتح مصر آغازگر فصل

مطالعه تطبیقی بازتاب ... (الهه سادات میربابائیان رودسری و حسین شجاعی قادی کلائی) ۲۷۵

جدیدی از حیات حکومت فاطمی به شمار می‌آید؛ چرا که تا پیش از آن حکومت فاطمی بیشتر درگیر جنگ‌ها و کشمکش‌های سیاسی بود (العبادی، [بی‌تا]: ۲۴۹-۲۴۷) و پس از فتح مصر توانست به ثبات برسد.

عصر فاطمیان، از دوره‌های باشکوه تمدن اسلامی شناخته می‌شود و مصر در آن عصر، اقتصادی پر رونق و صنعت و تجارتی پیشرفته داشته است. هنگامی که ناصر خسرو قبادیانی در زمان خلافت المستنصر، توانگرترین خلیفه فاطمی از مصر عبور می‌کند مصر را آنگونه توصیف می‌کند که کمتر سرزمینی بدان می‌رسید. صنایع دستی نیز در آن روزگار در مصر رونق چشمگیری داشته است و توصیفات ناصر خسرو درباره رونق انواع صنایع دستی و نیز توصیفات او از بازارهای فروش این هنرها نظیر بازار فسطاط خواند نیست. (قبادیانی، ۱۳۳۵: ۷۹-۴۸)

هنرها و صنایع در دوران فاطمیون به حدی تخصصی شد که شمار طبقات مختلف هنرمندان به ۲۱۰ مورد رسید. تولیدات طبقه فرودست و متوسط، سیر صعودی پیمود و دست‌کم در مورد کاغذ، بسیاری از کارخانه‌های آن به سطحی رسیدند که می‌توان آن‌ها را با ایام جدید مقایسه کرد. (شایسته‌فر و محمودی، ۱۳۸۹: ۳)

البته موقعیت جغرافیایی قلمرو فاطمیان در این شکوفایی سهم بسزایی داشت. آن‌ها به سبب موقعیت جغرافیایی ویژه خود به واسطه میان تمدن شرق و غرب تبدیل شده بودند و روابط تجاری آنان با اروپا در سطح بسیار بالایی بود و در رونق اقتصادی آنان نقش کلیدی داشت. تقریباً هم‌زمان با شکل‌گیری دولت فاطمیان در شمال آفریقا، دولت آل‌بویه درحالت کونین بود. آل‌بویه هنگامی به قدرت رسیدند که خلافت عباسی دست‌خوش تجزیه و از هم پاشیدگی شده بود.

در آستانه قرن چهارم دولت عباسی ضعیف‌تر از پیش شد، در این سال‌ها به‌جز بغداد و برخی از نواحی عراق چیزی در دست خلیفه بغداد باقی نمانده بود. (ابن الجوزی، ۱۴۱۲ق: ۳۶۶) تا اینکه آل‌بویه بغداد را نیز به تصرف خود درآورد. آل‌بویه از ناحیه دیلمان بودند که به‌لحاظ موقعیت جغرافیایی بیش از ۲۵۰ سال از هجوم اعراب مسلمان مصون مانده بود. (Kohansal, Soltanian & Deylami, 2014: 78) آنان توانسته بودند نواحی مرکزی ایران را در اختیار گیرند و سپس موفق به فتح بغداد و تشکیل حکومت مقتدر خود شدند. بی‌شک سلاطین آل‌بویه از قدرتمندترین زمامدارانی هستند که بر سرزمین اسلامی حاکم شدند، چنانکه ابن

خلدون می‌نویسد: «آلبویه صاحب دولت عظیمی شدند که اسلام بر سایر امت‌ها بدان مباحثات می‌کند.» (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ج ۴ / ۴۲۰)

مهم‌ترین شخصیتی که در دستگاه آلبویه به سلطنت رسید عضدالدوله بود. او توانست نواحی مختلف را که پیش از او درگیر کشمکش و نزاع بودند متحد کند و قدرت آلبویه را به اوج شکوه خود رساند. (فقیهی، ۲۵۲: ۱۳۵۷-۲۴۷) اقدامات و تصمیمات عضدالدوله منجر به رونق کشاورزی شد و در اختیار داشتن بنادر خلیج فارس تجارت و بازرگانی را نیز در زمان آلبویه رونق داده بود. از سوی دیگر، اقدامات عام‌المنفعه عضدالدوله در احداث مدرسه و بیمارستان و نیز اعطا نمودن وام به مردم جهت بازسازی منازل خود، سطح رفاه اقتصادی را بطور نسبی بالا برده بود. البته اقتصاد آلبویه بیشتر از آن‌که متکی بر تجارت و بازرگانی باشد بر اخذ مالیات از مردم استوار بود. (روذراوری، ۱۳۳۴: ق: ۷۱)

به‌طور کلی آن‌طور که از شواهد پیداست فاطمیان در قیاس با آلبویه در عرصه اقتصادی به توفیقات بیشتری دست یافته و توانسته بودند با رونق دادن به انواع حرفه‌ها و صنایع دستی به همراه ایجاد روابط تجاری مناسب با کشورهای همسایه و اروپاییان، بازار فروش مناسبی برای تولیدات خود بیابند.

۵. مقایسه ویژگی‌های مذهبی فاطمیان و آلبویه

پیش از ظهور فاطمیان، بربرها ساکن اصلی آفریقا و مغرب بودند که پس از پیروزی مسلمانان در آن نواحی، ترکیب طبقاتی آن منطقه را تغییر دادند. فاطمیان که شیعه اسماعیلی بودند از نارضایتی بربرها از دستگاه خلافت استفاده کرده و با طرح شعارهای موافق طبعشان موفق شدند آنان را با خود همراه کرده و نیروی نظامی عظیمی را برای قیام تشکیل دهند (فرزانه، ۱۳۸۸: ۹۸). نفوذ اسلام و سنت نبوی در میان اقوام بربر سبب شد که داعیان فاطمی به دعوت خود رنگ و بوی مذهبی دهند و قیام و دعوت خود را برای مذهب معرفی کنند. لذا دستگاه دعوت در آغاز تبلیغات خود از دو مقوله بیشترین بهره را گرفت؛ عبیدالله مهدی را منتسب به اهل بیت پیامبر (ص) خواندند و از سویی نیز وی را مهدی موعود نامیدند. (فرزانه، ۱۳۸۸: ۱۰۵-۹۶)

فاطمیان پس از آنکه به قدرت رسیدند اقداماتی در جهت اشاعه تشیع اسماعیلی انجام دادند که از آن جمله می‌توان به برپایی عزاداری عاشورا اشاره کرد، لکن فراگیر نشدن این مذهب در نواحی تحت سلطه فاطمیان، نظرات مختلف و گاه ضد و نقیضی درباره اهتمام یا عدم اهتمام

فاطمیان به اشاعه مذهب تشیع به خصوص در مغرب را به دنبال داشته است. به باور پ.ای. واکر (P. E. Walker) ترویج عقاید شیعی در مغرب و فراهم ساختن زمینه‌های گرویدن بربرهای آن دیار به مذهب اسماعیلی هدف اصلی عبیدالله مهدی نبوده است، بلکه وی بیشتر در صدد «احیای کامل امپراطوری بزرگ اسلامی در شرق، غرب، شمال و جنوب» بود. (Walker, 2002: 24)

گرایش‌های مذهبی فاطمیان منجر شد که آنان در آثار هنری از مضامین شیعی استفاده نمایند. مضامین شیعی مورد استفاده در آثار فاطمی را به دو دسته می‌توان تقسیم نمود؛ دسته اول آیات، احادیث و عبارات مذهبی را در بر می‌گیرد که معنای نهفته در آنها به آسانی قابل درک است و مضمون شیعی آنها به طور مستقیم دریافت می‌شود. اما دسته دوم اعداد خاص را در بر می‌گیرد که درک مضمون شیعی آنها نیاز به تأویل دارد. البته این دسته‌بندی در مورد آثار برجای مانده از آل‌بویه نیز صدق می‌کند؛ چرا که آل‌بویه نیز در آثار خود در کنار عبارات شیعی از اعدادی که متضمن معنای شیعی بودند نیز استفاده می‌کردند، اما اعداد و معانی تأویلی آنها نزد فاطمیان اهمیت مضاعف داشته است.

دلیل این اهمیت را باید در آن بخش از گرایش‌های شیعه اسماعیلی یافت که در نهایت با جنبش حروفیه پیوندهایی پیدا کرد. شاید مهم‌ترین عاملی که باعث ایجاد پیوند بین اسماعیلیه و حروفیه شده است را بتوان گرایش به تأویل‌گرایی دانست. هر چند تأویل‌گرایی در تمامی مذاهب و فرقه‌های اسلامی مشاهده می‌شود اما از این میان، شیوه تأویل اسماعیلیه و حروفیه قرابت بیشتری با یکدیگر داشته است. (ریتر، ۱۳۴۱: ۳۲۶) شیعیان اسماعیلی خود را «اهل تأویل» یا «اهل باطن» می‌نامیدند و به همین دلیل برای تمامی حروف و به‌خصوص اعداد و امثال این‌ها معنایی رمزی قائل بودند، تا جایی که «عدد اندیشی» و اعتقاد ویژه به ارزش اعداد و نیز حروف بخشی از بن‌مایه‌های فکری اسماعیلیه را تشکیل می‌دهد. (موحدی، ۱۳۹۱: ۱۷۰) اعداد چهار، شش، هفت و دوازده نزد اسماعیلیان (فاطمیان) از شرافت خاصی برخوردار بوده و در بسیاری از آثار هنری آنان استفاده شده است. البته نمی‌توان این‌طور پنداشت که این حروف و اعداد نزد فاطمیان اسماعیلی دلالت بر محتوای شیعی داشته است؛ چرا که آنان در زمینه‌های بسیاری از معنای رمزی اعداد و حروف استفاده می‌کردند لذا نمی‌توان از اعداد خاص به‌کار رفته در آثار آنان صرفاً معنایی شیعی دریافت نمود.

آل‌بویه نیز مانند فاطمیان شیعه بوده‌اند، اما تفاوت آنها با فاطمیان در امامیه بودن تشیع آل‌بویه است. دلایل محکمی وجود دارد که با استناد به آن می‌توان نتیجه گرفت که آل‌بویه از

ابتدا شیعه اثنی عشری بوده‌اند. (انطیقه‌چی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۱-۱۲) آل‌بویه پس از آن‌که قدرت را بدست گرفتند در حمایت و ترویج تفکرات و عقاید شیعه امامی اهتمام جدی ورزیدند؛ حضور پر رنگ مفسران شیعی نظیر: کلینی، ابن بابویه یا شیخ صدوق، شیخ مفید، شیخ طوسی، شریف‌رضی و... به همراه زنده کردن مراسم شیعه امامیه از قبیل عزاداری‌های عاشورا، جشن غدیر خم، سنت زیارت عاشورا، زیارت قبور امامان شیعه، نحوه اذان گفتن شیعه، استفاده از مهر نماز - که از تربت امام حسین (ع) ساخته شده باشد- و بسیار موارد دیگر گواهی بر صدق این گفتار است.

آل‌بویه نیز مانند فاطمیان گرایش‌های شیعی خود را در آثارشان بازتاب دادند. آنان در آثار خود، همانند فاطمیان از عبارات و جملاتی که دلالت بر معنای شیعی داشت استفاده می‌کردند و نیز شواهدی هم بر استفاده آنان از اعداد خاص در جهت استفاده از معنای رمزی آن‌ها وجود دارد؛ بنای گنبد عالی ابرکوه یزد که در پلان آن از عدد ۸ که نزد شیعیان امامی دارای ارزش است را می‌توان گواهی بر صدق این گفتار دانست. البته از آن‌جا که عددگرایی فاطمیان بسیار عمیق‌تر از آل‌بویه بود و همان‌طور که در پیش اشاره گردید نمی‌توان برای آن‌ها صرفاً معنایی شیعی قائل شد، لذا در ادامه از بررسی مفاهیم رمزی اعداد در هنر فاطمیان و نیز آل‌بویه اجتناب خواهد شد و بیشتر، عبارات و جملاتی مورد بررسی قرار خواهد گرفت که اشاره مستقیم‌تری به مضامین شیعی دارند.

۶. تطبیق مضامین شیعی در آثار فاطمیان و آل‌بویه

پیش‌تر اشاره شد که حکومت فاطمیان دوره رونق انواع هنرها و صنایع دستی بود. در کارگاه‌های آنان برخی از زیباترین فرآورده‌های هنری و صنعتی اسلامی در زمینه فلزکاری، کنده‌کاری، پارچه‌بافی و ظروف بلورین ساخته و بر روی آن‌ها نقوشی با مضامین متنوع کار می‌شده است.

فاطمیان، در فلزکاری به درجه والایی رسیدند؛ برخی از این آثار به‌عنوان لوازم زندگی مورد استفاده قرار گرفت، مانند ابریق‌ها و ظروف، ولی بعضی از اشیاء فلزی جنبه تزیینی داشتند. (علام، ۱۳۸۶: ۱۱۰) در کنده‌کاری پیشرفت بسیاری بدست آوردند. آثار کنده‌کاری آنان بیشتر بر روی عاج و چوب انجام می‌شد و در دوران خود بسیار مشهور بود. (تصویر ۱) در پارچه‌بافی نیز کارخانه‌های بافندگی آن‌ها به نام دورالطراز بسیار ممتاز بود. پارچه‌هایی که در این دوره تولید می‌شد با حاشیه‌هایی به صورت اشکال هندسی مکرر و شش ضلعی مزین می‌گردید و در

مطالعه تطبیقی بازتاب ... (الهه سادات میربابائیان رودسری و حسین شجاعی قادی کلائی) ۲۷۹

تمام آن‌ها شکل پرنده یا حیوان به صورت روبرو یا پشت به هم کار شده و کتیبه‌هایی به خط عربی نیز بر روی این پارچه‌ها استفاده می‌شد. (علام، ۱۳۸۶: ۱۱۵) در ساخت ظروف بلورین نیز بسیار پیشرفته بودند. (تصویر ۲) اشیاء سنگ بلور و شیشه‌های تراشیده آن‌ها در کنار طلا و نقره، از اشیاء بسیار با ارزش دوران فاطمی بوده است. (برند، ۱۳۸۳: ۶۰) هنر فاطمی البته تنها در این هنرها خلاصه نمی‌شود و پیشرفت چشم‌گیری در همه انواع هنرها به وقوع پیوست.

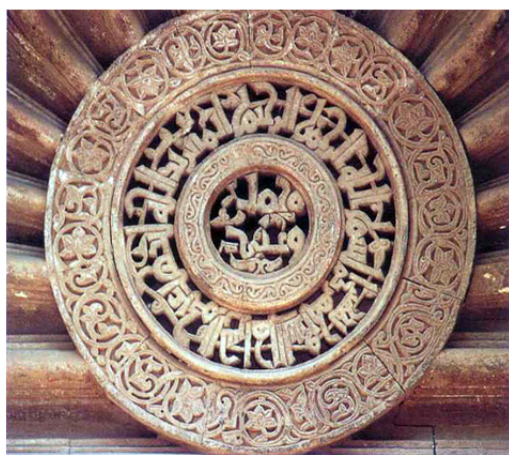
تصویر ۱: کنده‌کاری روی چوب، فاطمیان مصر، قرن ۵ ه. ق، موزه متروپولیتن (<http://www.metmuseum.org>)

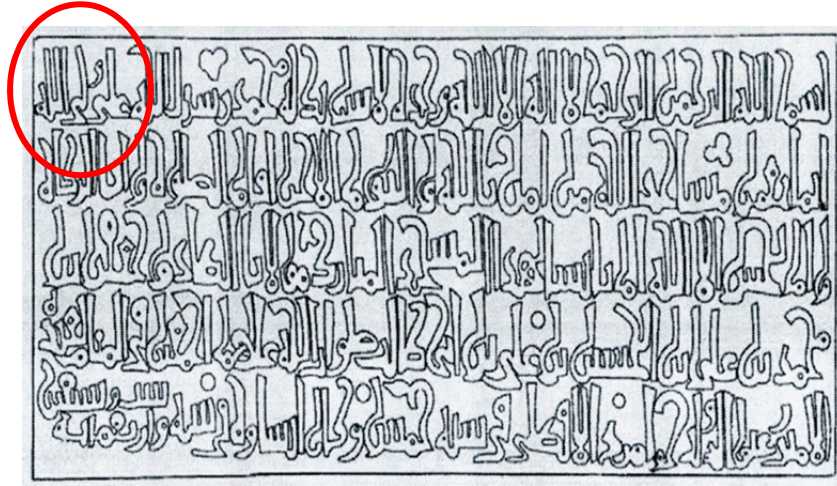
تصویر ۲: تنگ آبخوری، فاطمیان مصر، قرن ۵ ه. ق، موزه ویکتوریا و آلبرت. (<http://collections.vam.ac.uk>)

دوره آل‌بویه نیز همانند فاطمیان، دوران رشد و شکوفایی فرهنگی و هنر بود؛ در این دوره انواع هنرهای ایرانی نظیر پارچه‌بافی، تزیین بنا، فلزکاری، کتاب‌آرایی و... به شکوفایی قابل توجهی رسیدند. دوره آل‌بویه به لحاظ هنری نقطه عطفی در تاریخ هنر ایران به شمار می‌آید؛ به این دلیل که در این دوره عناصر اسلامی و عناصر ساسانی در کنار یکدیگر به وحدت می‌رسند و اصول هنری که در این دوره پایه‌ریزی می‌شود تا مدت‌ها ادامه می‌یابد.

در بررسی مضامین آثار هنری این دو دوره باید گفت که بیشتر مضامین آثار هنری دوره فاطمی را مضامین غیرمذهبی اعم از مضامین درباری، جنگ و شکار، رقص و بزم، روزمره (اجتماعی) و نیز نمادین تشکیل داده است و همچنین، اغلب آثاری که با مضامین مذهبی و به‌خصوص شیعی در این دوره کار شده نیز بیشتر در کتیبه‌های بناها و پارچه‌بافی‌ها و نیز سکه‌ها نمود یافته است. نمونه‌هایی از مضامین شیعی که در کتیبه‌های بناها استفاده شده است را می‌توان در مسجدالاقمر (تصویر ۳) مشاهده نمود. گذشته از نمونه‌های مشابه‌الاقمر که در کتیبه‌های بناهای فاطمیان یافت می‌شود، در تعدادی کتیبه تأسیس بنا نیز مضامین شیعی قابل مشاهده هستند. (تصویر ۴)

تصویر ۳: کتیبه با مرکزیت نام محمد(ص) و علی(ع)، بالای درب ورودی مسجد الاقمر. قرن ۶ هـ. ق. مأخذ: (<https://www.flickr.com>)

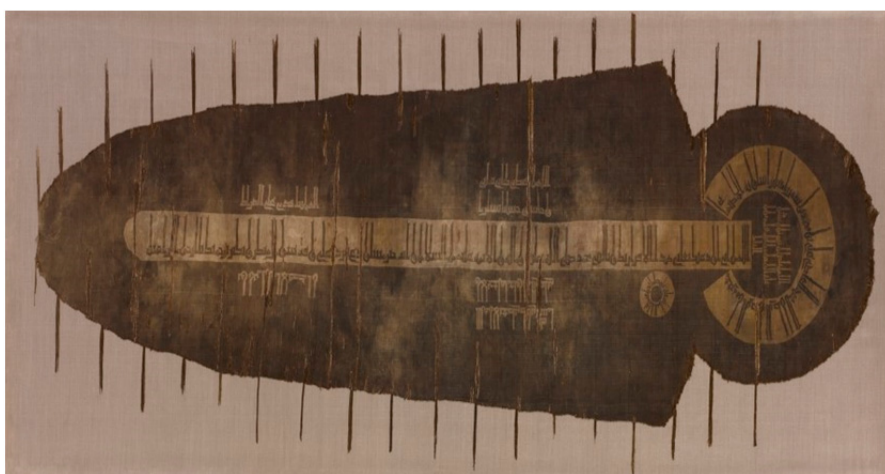
تصویر ۴: عبارت "علی ولی الله" در کتیبه تأسیس مسجد امام جعفر صادق (ع). مأخذ:
(فرج الحسینی، ۱۳۹۳: ۶۹۹)

گذشته از کتیبه‌های بنا، در آثار پارچه‌بافی فاطمیان نیز مضامین شیعی حضور دارند. در اکثر این پارچه‌ها که با نام پارچه‌های طراز شناخته می‌شوند از کتیبه‌هایی با مضامین شیعی استفاده شده است. استفاده از نام «علی»، کلمه «الملک‌الله» که نقش روی انگشتر امام علی (ع) بوده است، علی ولی الله و... از کلمات و عباراتی هستند که بر روی این پارچه‌ها استفاده شده‌اند. (تصویر ۵)

تصویر ۵: کلمه «الملک‌الله»، پارچه دوره فاطمی، قرن ۵-۴ ه. ق، موزه کلیولند. مأخذ:
(<http://www.clevelandart.org>)

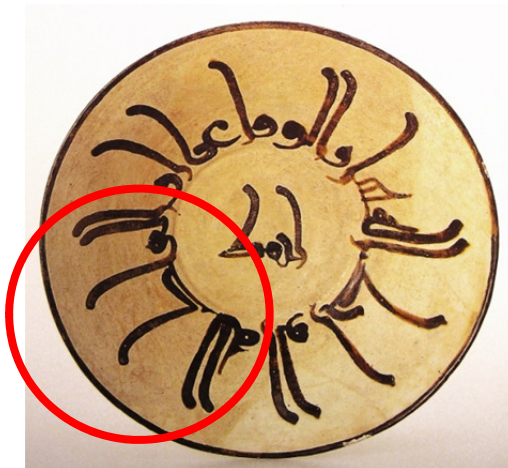
استفاده از مضامین شیعی در آثار هنری آل‌بویه اما رونق بیشتری داشت. یکی از ویژگی‌های مهم و بارز هنر آل‌بویه، وجود مفاهیم و عناصر مذهبی است و حضور مضامین شیعی در این دوره بسیار پررنگ است، تا جایی که می‌توان آثار به جای مانده از این دوران را به عنوان آثار هنر دینی و از طرفی شیعی به حساب آورد. (شایسته‌فر و آزاد، ۱۳۸۳: ۴۴) در آثار آل‌بویه نام علی(ع) و ائمه(ع) و همچنین عبارات بسیاری نظیر آیات قرآن و ادعیه‌ای که واجد مضمون شیعی هستند مورد استفاده قرار گرفته است؛ به عنوان مثال می‌توان به تصویر شماره ۶ اشاره کرد که روپوش کفن متعلق به دوره آل‌بویه می‌باشد و بر روی آن بر ائمه صلوات فرستاده شده است. بسیاری از مضامین شیعی در این دوره بر روی چنین پارچه‌هایی بکار رفته است که شاید دلیل آن را بتوان در رونق پارچه‌بافی در دوره آل‌بویه دانست. یکی از دلایل این رونق در اختیار گرفتن کارگاه‌های پارچه‌بافی عباسیان توسط آل‌بویه بود. «عضدالدوله دیلمی سازمان طراز شاهانه را کلاً از تصاحب خلیفه عباسی که رو به ضعف گذارده بود بیرون کشید و به تصرف خود درآورد. از همان زمان نواحی زیر حکومت دیلمیان مراکز مهم پارچه‌بافی گردیدند.» (فریه، ۱۳۷۴: ۱۵۷)

تصویر ۶: روپوش کفن، نام متوفی به همراه دعای وضو (که در آن بر ائمه صلوات فرستاده شده است)، آل‌بویه، موزه کلیولند. مأخذ: <http://www.clevelandart.org>

مطالعه تطبیقی بازتاب ... (الهه سادات میربابائیان رودسری و حسین شجاعی قادی کلائی) ۲۸۳

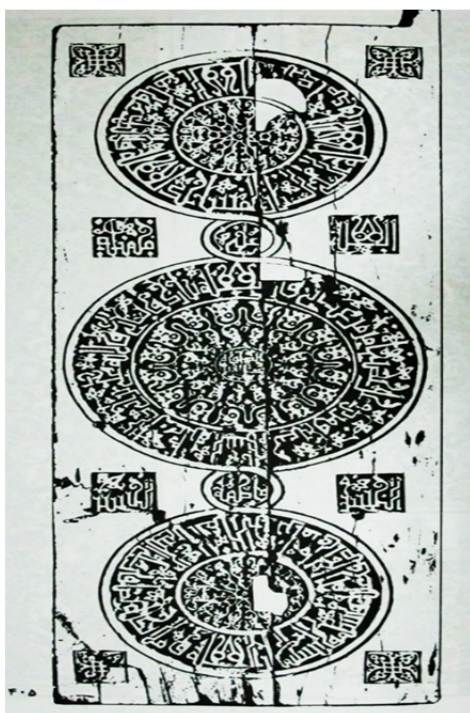
البته از دوره آل‌بویه آثار زیادی باقی نمانده است و بیشتر آثار مربوط به این دوره یا از بین رفته و یا به عنوان نمونه‌هایی از هنر عباسی و سامانی شناخته می‌شوند؛ به‌عنوان مثال می‌توان به تصویر ۷ اشاره کرد، کاسه‌ای متعلق به دوره آل‌بویه با کلمه "الملک لله" که به عنوان سفال سامانی معروف شده است.^۲ همین پیچیدگی کار بررسی آثار هنری این دوره را با مشکل مواجه ساخته است. اما با این حال، آثار برجای مانده حکایت از آن دارند که آل‌بویه به طور گسترده از مضامین شیعی در انواع تولیدات هنری خود اعم از کتیبه‌های بناها (تصویر ۸)، پارچه‌ها، سکه‌ها، ظروف فلزی و سفالی و... استفاده می‌کردند. از جمله می‌توان به یک لنگه درب چوبی مثبت‌کاری شده که نام پنج تن آل‌عبا را در خود جای داده و در موزه فرییر نگهداری می‌شود اشاره کرد. (تصویر ۹)

تصویر ۷: عبارت "الملک لله"، کاسه دوره آل‌بویه. مأخذ: (Garner, 1973: 103)

تصویر ۸ «الملک لله»، بخشی از گچبری مسجد امام اصفهان، آل بویه (مأخذ: نگارنده)

تصویر ۹: لنگه درب چوبی منبت کاری شده مزین به نام پنج تن آل عبا، موزه فری بر گالری هنر واشنگتن. مأخذ: (خزائی، ۱۳۸۱: ۸۷)

استفاده آل‌بویه از مضامین شیعی در مقایسه با فاطمیان هم به جهت تنوع مضامین مورد استفاده و هم به جهت تنوع استفاده در گونه‌های مختلف تولیدات هنری تفاوت دارد، این نکته را می‌توان در جدول ۱ که به صورت تطبیقی مضامین شیعی مورد استفاده در هنر فاطمیان و آل‌بویه^۳ را مقایسه کرده است مشاهده نمود.

آل‌بویه						فاطمیان						کلمه یا عبارت
آثار چوبی	فلز کاری	ظروف سفالی	پارچه‌ها	سکه‌ها	ابنیه	آثار چوبی	فلز کاری	ظروف سفالی	پارچه‌ها	سکه‌ها	ابنیه	
											*	آیه ولایت (آیه ۵۵ سوره مائده)
											*	لا اله الا الله وحده لا شریک له محمد رسول الله علی ولی الله
*					*				*	*	*	نام علی (ع) به صورت‌های مختلف
										*	*	علی ولی الله
											*	اهل بیت، آله الطاهرین
*											*	نام امام حسن (ع) و امام حسین (ع)
											*	حسینا الله و نعم الوکیل
		*			*				*			الملك لله
*			*	*							*	صلوات بر آل محمد (ص)

										*	علی خیر صفوه الله
										*	علی افضل الوصیین و وزیر خیر المرسلین
											نام فاطمه(س)
					*						آیه الکرسی
		*	*								القسط
					*						آیه ۶۵ سوره غافر
										*	نام دوازده امام شیعه
					*						آیه ۱۸ سوره آل عمران
										*	مناجات نماز حضرت فاطمه
			*	*							کلمه امام و ائمه

جدول ۱: تطبیق مضامین شیعی در هنر فاطمیان و آل بویه، (مأخذ: نگارنده)

آنطور که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، بیشتر مضامین شیعی استفاده شده در دوره فاطمی، در کتیبه‌های بناها و پارچه‌ها و نیز در سکه‌ها استفاده شده‌اند و در دیگر آثار دوره فاطمی نظیر آثاری چوبی، ظروف فلزی و ... حضور مضامین شیعی مشاهده نمی‌شود؛ یعنی فاطمیان در آن دسته از آثار خود که اقتصاد حکومت فاطمی بیشتر از صادرات آنها تأمین می‌شد از مضامین غیر از مذهبی و شیعی استفاده کرده‌اند.

۷. بحث و نتیجه گیری

حکومت فاطمیان و آل بویه در سطوح مختلف اشتراکات بسیاری با یکدیگر داشتند؛ هر دو حکومت، مقتدر بودند، هر دو دولت بر سرزمین‌هایی تسلط یافتند که خاستگاه تمدن‌هایی کهن بود، هر دو شیعه بودند و در راه تبلیغ و اشاعه تفکرات و تعالیم شیعی اهتمام ورزیدند، در هر دو دوره، توسعه اقتصادی و رفاه اجتماعی مناسبی به وجود آمده بود، هر دو حکومت با حمایت از دانشمندان عصر خود رشد علمی و فرهنگی چشمگیری را رقم زدند و در هر دو سرزمین، اشاعه اسلام بر بستر تمدنی کهن سبب تولد هنری التقاطی گردید. با وجود تمام این شباهت‌ها، تفاوت‌های بارزی در هنر دو دوره در استفاده از مضامین شیعی وجود دارد. فاطمیان با آن‌که با شیعه‌گری و مطرح نمودن شعارهای شیعه پسند و ادعای مهدویت حمایت بربرهای مغرب را بدست آوردند، اما پس از آن‌که به قدرت رسیدند در ترویج و اشاعه تفکرات و تعالیم شیعه سستی ورزیدند.

به بیانی دیگر، این‌طور به نظر می‌رسد که تبلیغ و اشاعه مذهب شیعه اسماعیلی محور اصلی سیاست‌های دولت فاطمی نبوده و در مقایسه با توسعه سرزمینی و بر انداختن رقیبانی چون خلفای عباسی، اهمیت ثانوی داشته است^۴ و از نظر بسیاری از صاحب‌ظران، فاطمیان به‌طور عمدی و آگاهانه و بنابر مصالح سیاسی‌شان در امر ترویج و اشاعه مذهب شیعه اسماعیلی سستی نموده‌اند. این جریاندر آثار هنری با شدت بیشتری خود را نشان داد و برخورد محافظه‌کارانه فاطمیان نسبت به استفاده از مضامین شیعی در آثار هنری، گویای این نکته است. اما با این وجود، تمرکز فاطمیان به توسعه قدرت سیاسی به‌تنهایی نمی‌توانسته است حضور بسیار اندک مضامین شیعی در این دوره را سبب شده باشد؛ چراکه فاطمیان می‌توانستند برای توسعه قدرت سیاسی و فکری خود از هنر و آثار هنری نیز استفاده نمایند، مانند همانکاری که آل بویه در مناطق تحت تسلط خود انجام دادند. آل بویه برخلاف فاطمیان سعی نمودند تا با استفاده از آثار هنری، اندیشه‌ها و گرایش‌های مذهبی خود را نیز اشاعه داده و به نوعی به تبلیغ اندیشه‌های سیاسی - مذهبی خود با استفاده از آثار هنری بپردازند. قابلیت تبلیغی هنر اتفاقاً می‌توانست برای فاطمیان که سیستم تبلیغ قدرتمندی داشتند بسیار مورد توجه قرار گیرد. لذا عدم استفاده فاطمیان از قابلیت تبلیغی هنر و در عوض رویکرد متفاوت آل بویه در این زمینه ما را به نتیجه اساسی‌تری سوق می‌دهد.

با توجه به تمامی این مسائل، پاسخ را باید در نوع نگرش فاطمیان و آل بویه نسبت به هنر و آثار هنری جست و جو کرد. در واقع این‌طور به نظر می‌رسد که فاطمیان به آثار هنری به چشم

کالایی برای تجارت و کسب درآمد نگاه می‌نگریستند. بازارهای پر رونق آنان در اسکندریه و فسطاط و... سرشار از آثار هنری بود که برای فروش، تولید و عرضه شده بودند و حتی در اواخر حکومت فاطمی آثار هنری که در این بازارها عرضه می‌شد به تکرار افتاده بودند. واضح است که در چنین شرایطی اولویت، کسب رضایت خریدار بود، تا ترویج و اشاعه تفکرات شیعی. اما بر خلاف فاطمیان، آل‌بویه نسبت به هنر، نگرشی تبلیغی داشتند و آثار هنری را به‌مثابه ابزاری در جهت تبلیغ افکار و عقاید و نیز ابزاری در جهت کسب مشروعیت مذهبی خود می‌انگاشتند، پس با چنین تفکری، استفاده هرچه بیشتر از مضامین شیعی امری منطقی می‌نمود.

پی‌نوشت‌ها

۱. البته حکومت ادریسیان در مراکش پیش از فاطمیان و آل‌بویه به‌وجود آمد (ذکات، ۱۳۹۱: ۹۸) لکن در قیاس با فاطمیان و آل‌بویه از نفوذ و قدرت چندانی برخوردار نبود.
۲. اواخر قرن چهارم هجری قمری آل‌بویه چند سالی نیشابور را در اختیار گرفتند. (ابن اثیر، ۱۳۵۱: ۱۲/۵۳۴۱-۵۳۴۲)
۳. در جریان مرمت مجموعه ایلخانی آرامگاه شیخ عبدالصمد اصفهانی در نظنز روشن شد که آنچه امروز گنبدخانه مسجد است در واقع گنبد آرامگاهی متعلق به دوره آل‌بویه می‌باشد. (بلر، ۱۳۹۴: ۹۴)
۴. دفتری تعدیل در اهداف انقلابی دعوت اسماعیلی، در دوره استقرار حکومت فاطمیان را مورد تأکید قرار می‌دهد (Daftary, 2007:141) الهمدانی نیز بر این عقیده است که فاطمیان پس از روی کار آمدن بر خلاف آرمان‌های سیاسی-فکری جنبش اسماعیلی، سیاست محافظه‌کارانه‌ای در پیش گرفتند. (AL-Hamdani, 1937: 366).

کتاب‌نامه

- آئینه‌وند، صادق و جان احمدی، فاطمه (۱۳۸۳). *مبانی مشروعیت خلافت فاطمیان مصر. علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س). سال چهاردهم (۵۱). ۱-۳۲.*
- ابن اثیر، عزالدین علی (۱۳۵۱). *کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران. ترجمه عباس خلیلی. تهران: شرکت سهامی چاپ و انتشارات کتب ایران.*
- ابن الجوزی، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد (۱۴۱۲ق). *المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم. به تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیه.*

مطالعه تطبیقی بازتاب ... (الهه سادات میربابائیان رودسری و حسین شجاعی قادی کلائی) ۲۸۹

- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۶۳). *تاریخ ابن خلدون*. ترجمه عبدالمحمد آیتی. جلد ۴. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی - مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه).
العبادی، احمد مختار [ابی تا]. *فی التاریخ العباسی و الفاطمی*. بیروت: دارالنهضة العربیه.
انطیقه چی، ناصر و صفری فروشانی، نعمت الله (۱۳۹۰). بررسی روابط دولت‌های شیعی در قرن چهارم هجری. *تاریخ در آینه پژوهش*. سال هشتم (۳)، ۷-۳۴.
برند، باربارا (۱۳۸۳). هنر اسلامی. ترجمه مهناز شایسته‌فر. تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
بلر، شیلا (۱۳۹۴). *نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران نخستین ایران زمین*. ترجمه مهدی گلچین عارفی. تهران: فرهنگستان هنر.
حسن، زکی محمد (۱۳۸۲). *گنجینه‌های فاطمیان*. ترجمه ندا گلجانی مقدم. تهران: دانشگاه الزهراء.
خزائی، محمد (۱۳۸۱). *هنر نقش*. تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
ذکاوت، محمود (۱۳۹۱). *تأملی در مورد چگونگی شکل‌گیری حکومت ادرسیان*. پارسه. (۱۸)، ۹۷-۱۰۵.
روذراوری، ابوشجاع محمد (۱۳۳۴ق). *ذیل تجارب الامم*. جلد ۳. قاهره: [بی‌نا].
ریتز، هلموت (۱۳۴۱). *آغاز فرقه حروفیه*. ترجمه حشمت مؤید. *مجله علوم اجتماعی: فرهنگ ایران زمین*. (۱۰)، ۳۹۳-۳۱۹.
شایسته‌فر، مهناز و آزاد، میترا (۱۳۸۳). «کتیبه‌های ابنیه دوران آل‌بویه، با تأکید بر مضامین مذهبی». *مطالعات هنر اسلامی*، سال اول (۱)، ۴۳-۶۰.
شایسته‌فر، مهناز و محمودی، فنانه (۱۳۸۹). *تحلیل مضمونی طرح و نقش در سفالینه‌ها، نسخ مصور و نقاشی‌های دیواری فاطمیان*. *مطالعات هنر اسلامی*، سال ششم (۱۲)، ۳۳-۵۲.
صدوق، محمدبنعلی (۱۴۰۵ق). *کمال‌الدین و تمام‌النعمة*. به تحقیق علی اکبر غفاری، قم مؤسسه النشر الاسلامی.
علام، نعمت اسماعیل (۱۳۸۶). *هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی*. ترجمه عباسعلی تفضلی، مشهد: نشر آستان قدس رضوی.
فرج‌الحسینی، فرج حسین (۱۳۹۳). *کتیبه‌های فاطمیان بر ابنیه‌هایی در مصر*. ترجمه سید محمد فدوی، تهران: انتشارات پژوهشکده هنر.
فرزانه، حافظ (۱۳۸۸). «تأثیر اندیشه مهدویت در شکل‌گیری دولت فاطمیان». *مشرق موعود*، سال سوم (۹)، ۹۵-۱۱۰.
فریه، ردبلیو (۱۳۷۴). *هنرهای ایران*. ترجمه پرویز مرزبان، تهران: انتشارات فرزانه روز.
فقیهی، علی اصغر (۱۳۵۷). *آل‌بویه و اوضاع زمان ایشان با نموداری از زندگی مردم در آن عصر*. گیلان: انتشارات صبا.
قبادیانی، ناصر بن خسرو (۱۳۳۵). *سفرنامه ناصرخسرو*. تهران: چاپ سپهر.

مقریزی، احمد بن علی [بی تا]. *اتعاظ الحنفی باخبار الائمه الفاطمیین الخلفا*. [بی جا]: [بی نا].
موحدی، محمد رضا (۱۳۹۱). «حروفیه در امتداد اسماعیلیه». *پیام بهارستان*. (۱۵)، ۱۶۷-۱۷۵.

- Al-Hamdani, Husain F(1937). «Some Unknown Ismā'īlī Authors and their Works»*Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume 65 (Issue 02), pp 359 –378.
- N. El Barbary, Mohamed; Al Tohamy, Aisha & Y. Ali, Ehab (2017). *Shiite Connotations on Islamic Artifacts from the Fatimid period (358-567 A.H/ 969-1171 A.D) Preserved in the Museum of Islamic Art in Cairo*, International Journal of Heritage, Tourism and Hospitality, Volume 11, No. (3/2), pp 121-137.
- Daftary, Farhad (2007). *The Isma'ilis : Their History and Doctrines*, New York: Cambridge University Press.
- Garner, Sir Harry (1973). *Islamic pottery : a comprehensive study based on the Barlow Collection*, Géza Fehérvári, London : Faber and Faber limited.
- Kohansal, H.؛ Soltanian, A. & Deylami, T. Z(2014). «A review on the rites and traditions of the dailamites during the realm of the buyid dynasty (933–1055 AD)»*SOCIOSPHERE*, (1), 78-85.
- Walker, Paul E(2002). *Exploring an Islamic Empire: Fatimid History and its Sources*, London: I.B. Tauris in association with The Institute of Ismaili Studies.

سایتها

<http://www.clevelandart.org>

<http://collections.vam.ac.uk>

<https://www.flickr.com>

<http://www.metmuseum.org>